

DIŐIŐLERİ BAKANİ BEKİR SAMİ BEY'İN İSTİFASI MESELESİ

Yrd. Doç. Dr. İZZET ÖZTOPRAK

Ankara'da toplanan B.M.M. millî çıkarlarından ödün vermiyen, tam bağımsızlığı yaralamayan, millî hak ve çıkarlara dayalı, milletlerin eşitlik ilkesine saygılı bir dış politikayı benimsemiş ve uygulamıştır. Bu dış politika; sınırları belli olmıyan bir ülkede, iki ayrı hükûmetin varlıklarını sürdürüp otoritelerini kurmaya çalıştıkları çok cepheli bir harbin hâkim olduğu bir ortamda, tarihsel olayların hızlı ve yoğun akışı içerisinde sürdürülmüştür. Çok yönlü iç ve dış gelişmelerin söz konusu olduğu dönemde bu tür bir dış politikayı tutarlı bir şekilde sonuca ulaşana değin uygulamanın güçlüğü herhalde kolayca anlaşılır.

Millî dış politikanın temelleri şüphesiz Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişiyle atılmaya başlanmış, kongrelerde geliştirilmiş, B.M.M.'de de en belirgin bir şekilde konulmuştur. Mustafa Kemal'in ifadesiyle, Türk milletinin takip etmesi gereken millî politikanın hedefleri Misak-ı Millî adı verilen belgede saptanmıştır¹. Hemen şunu ifade etmek gereklidir ki, bu belge, Millî Mücadele'de birleştirici bir unsur olmanın yanında, gerçekteşirme konusundaki yaklaşımların farklılığı, birbirinden ayrı görüşlerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Misak-ı Millî'nin çizdiği sınır konusuna 24 Nisan 1920 de Mustafa Kemal'in Meclis'te yapmış olduğu konuşmaya dayanarak değineceğiz; Mustafa Kemal, "hakikatte bütün gayemiz bu hudud-u millî dahilindeki milletimizin istirahatini, refahını ve bu hudud-u millî ile muayyen vatanımızın tamamîyetini masun bulundurmaktan ibarettir", dedikten sonra Turanizm ve İslâmizm politikası izlemeyeceklerini belirtmiştir². Mustafa Kemal yine aynı konuyla ilgili olarak Ankara'ya gelişinin ertesi günü yani 28 Aralık 1919 da şehrin ileri gelenlerine yaptığı konuşmada, yerleşim yerlerini sayarak açık bir şekilde düşüncelerini söylemiştir. Bu konuşmada, bir milletin kendi kuvvetine dayanarak "mevcudiyet ve istiklâlini temin etme-

¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, LV. Dönem, s. 115.

² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. I, s. 3 ve İhsan Güneş; Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923), s. 293.

sinin” gerekliliğine değinir, bunun için de Kuva-yı Milliye’yi hâkim kılmanın zorunluluğuna işaret eder³.

Kendi kuvvetine dayanmayı esas alan T.B.M.M. Hükûmeti amacını gerçekleştirmede her sahada bağımsızlığına zarar vermemesi şartıyla kendisine yardım edebilecek ülkelerle de bir takım ilişkiler kurma yollarını deneyecektir. Bununla ilgili olmak üzere, Ankara’da Meclis’in açılışından hemen sonra 5 Mayıs 1920 tarihli hükûmet toplantısında, bir soru üzerine Mustafa Kemal, Bekir Sami Bey’in Sovyet Rusya’ya gitmek istediğini söylemiş, görüşmelerden sonra bir takım hususların sağlanması için bir heyetin gönderilmesine karar verilmiştir⁴.

Dışişleri Bakanı Bekir Sami başkanlığındaki heyet 11 Mayıs 1920’de Ankara’dan ayrılmıştır. Heyette diğer üyeler yanında İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile Dr. Rıza Nur da bulunmaktaydı. Bu heyet Temmuz 1920 sonlarında Moskova’ya ulaşabildi. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ile başlayan resmî olmayan görüşmeleri 17 Ağustos 1920’den itibaren resmî görüşmeler izliyordu ki, bunlar bir hafta kadar sürmüştür. Zaman zaman inişli çıkışlı bir gelişme gösteren görüşmelerin sonucu olarak, 24 Ağustos’a gelindiğinde henüz karara bağlanamamış bir kaç önemsiz nokta bir yana, antlaşma tasarısı üzerinde uyum sağlanmıştı. Bu antlaşma tasarısı parafe edilmişti. Bunun hemen ardından Çiçerin, Ermeni sorununu gündeme getiriyor, Doğu illerinden Van ve Bitlis’te Ermenilere toprak verilmesi konusunda direniyordu. Bekir Sami, bu illerden herhangi birini vermenin aklın alamıyacağı bir davranış olacağını; Müslüman çoğunluğun haklarını ayaklar altına alarak, çoğunluğu azınlığa kurban edeceğini belirtiyordu⁵. Bu istek Ankara yönetimince sert bir biçimde reddediliyor, görüşlerinin kabul edilmesi durumunda parafe edilen antlaşmanın imzalanabileceği kaydediliyordu.

Doğu’daki Türk-Ermeni Savaşı ve bunun sonunda imzalanan Gümrü Antlaşması Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki ilişkileri âdeta kesilecek bir kerteğe getirmişti. Çünkü, Bolşevikler General Wrangel ordusunu yendikten ve Polonyadaki askerî hareketi bitirdikten sonra Ermenistan’ı bizzat işgal etmeyi tasarlamışlardı. Bu arada Kemalistlerin iç isyanlar ve Yunan saldırısı karşısındaki başarıları, batılı devletler üzerinde etkisini göstermiş,

³ Atatürk’ün Söylev ve demeçleri, C. II, s. 4-15.

⁴ Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, İstanbul 1967, s. 146.

⁵ Salahi S. Sonyel; “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız”, Belleten, sayı 164, s. 674-675.

onların bir konferans toplanması yolunda girişimlerde bulunmalarını neticelendirmişti. Öte yandan bir diğer önemli gelişme bir takım yazışmalardan sonra Moskova'ya Yusuf Kemal Tengirşenk'in başkanlığında ikinci bir Türk heyetinin gönderilmesi olmuştur.

Ankara'ya 31.1.1921 tarihinde dönmüş olan Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Sovyet Rusya'da bulunduğu sırada bazı faaliyetlerde bulunmuştu. Bu faaliyetleri, görüleceği üzere Londra Konferansı sırasında Sovyet Rusya'ya karşı uygulanmak üzere İngilizlere önerilen Türk-İngiliz işbirliğine dayalı politikanın ilk belirtileri olarak görmek gereklidir. Bu Konferans sırasında kendisine verilen yetki ve direktiflere aykırı olarak imzaladığı anlaşmalarla birlikte Kafkas Seddi olarak isimlendirilen bu politik öneri araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Ankara Heyeti başkanı Bekir Sami, Sovyet Rusya seyahati sırasında Türk-Sovyet görüşmelerinin sürdürüldüğü günlerde Kafkasyalı gençlerle⁶ serbestçe konuşabilmek amacıyla odasını değiştirmiş, heyetin diğer üyelerinden ayrı kalmış, bu arada İktisat Bakanı Yusuf Kemal'e "Ben Çiçerin ile yalnız başıma konuşmak istiyorum" demişti⁷. Görüşme sırasında, Bekir Sami, Yusuf Kemal'e Çiçerin'in Van ve Bitlis'ten Ermenilere toprak verilmesini istediğini söyler⁸. Bu istek, tabiatıyla reddedilmiştir. Bekir Sami, Tiflis'e geçmiş, burada Gürcü ileri gelenleriyle, İngiliz, Fransız temsilcileriyle görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerin konusu; Polonya, Kafkasya, Romanya ve Türkiye birleşerek Fransızların yardımıyla ortaklaşa Rusya'ya harp ilân edilmesi⁹. Tiflis'teki görüşmelerle ilgili bir diğer kaydı Tevfik Bıyıklıoğlu'nun Atatürk Anadolu'da adlı eserinde görüyoruz. Bu kayda göre Çiçerin, 1928 başlarında Tevfik Bıyıklıoğlu'nun Moskova Büyükelçisi bulunduğu sırada, kendisine, Bekir Sami'nin Eylül 1920 de Kafkasya'da, bilhassa Dağıstan'da Sovyetler aleyhine faaliyetde bulunduğunu gizli olarak söylemiş. Aynı eserde yer alan İbrahim Tali Bey'in bir

⁶ Bu gençlerin bir kısmı o sırada İstanbul'dan Moskova'ya gitmekte idiler. Bunların Bekir Sami Bey'le ilişkileri vardı. Bak, Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 158.

⁷ Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, s. 158.

⁸ Çiçerin'in bu toprak isteğini heyette üye bulunan Dr. Rıza Nur, "Bekir Sami, Çiçerin'e mensubu bulunduğu Kafkasyalı kabilelerden Osetler'e (Asetinler'e) özgürlük verilmesi karşılığında Van, Bitlis önerisini destekleyeceğine söz vermiştir" şeklinde değerlendiriyor. Bak, Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, C. III, s. 679. Bu teklifin gerçek olması bize son derece şüpheli görülüyor.

⁹ Bekir Sami'nin Tiflis'teki görüşmeleri için; Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, C. III, s. 680.

raporunda da şu cümleler dikkati çekiyor: “Tiflis mümessillik dairesinin Kuzey Kafkasya, Lehistan, Azerbaycan mukabil ihtilâlcilerinin âdetâ toplandıkları bir yer olduğunu gördüm. Resmî memurlarımızın, iyi münasebet kurmaya memur oldukları memleketlerde mukabil ihtilâl tarafı görünmelerinin veya bunlara mümaşaakâr davranmalarının, üzerlerine aldıkları vazife ile ne derece bağdaşabileceğini anlamıyorum”¹⁰.

Tiflis'teki faaliyetler konusu zaman zaman en ciddî resmî toplantılarda da söz konusu edilmiştir. Bu konuyla ilgisi olması bakımından Büyük Millet Meclisi'nin 27.5.1921 tarihli gizli oturumunda yapılan konuşmalardan birkaç cümleyi aşağıya alıyoruz:

Rıza Nur Bey (Sinop) — Bendenizin Tiflis'te bu babda istihsal ettiğim malûmat ve kanaate göre Fransa Hükûmeti çoktanberi Kafkasya'da Konfederasyon tesisine çalışmıştır ve Türkiye'yi de buna imale etmek için birçok paralar ve gayretler sarfetmiştir. Bekir Sami Beyefendi ile Kafkasya'dan geçtiği zaman, bu şeyler görüşülmüş idi¹¹. Aynı konuya ilişkin olarak Meclis'in yine bir başka gizli oturumunda şunların söylendiğini görüyoruz:

Mazhar Müfit Bey (Aydın) — “... Bekir Sami Bey Rusya'da bizim Şark siyasetimiz aleyhinde çalışmış. Batum ve Tiflis havalisinde bulunan ecnebilere bu fikrini beyan etmiş, uğradığı vilâyet merkezlerinde Rusya siyaseti aleyhinde bulunmuştur...”¹².

Bu iki konuşma Bekir Sami Beyin Kafkasya'da bir konfederasyon teşkilî konusunu ortaya atarak, konuyu yerli ve yabancı temsilcilerle konuştuğunu, dolayısıyla Sovyet Rusya aleyhinde nitelendirilebilecek bir faaliyet içerisinde yer aldığını göstermektedir. Yine Bekir Sami'nin bu çeşit çalışmalar içerisinde bulunduğu ilişkin yabancı arşivlerde de bazı kayıtlara rastlamak mümkündür. Örnek vermek gerekirse, 4 Mart 1921 tarihinde Londra'da Bekir Sami ile Lloyd George arasında yapılan özel görüşme tutanağında Bekir Sami Bey'in Kafkasya bölgesine ait çalışmalarıyla ilgili olarak şunlar yer almıştır: “... Bekir Sami'nin kendisi bilhassa Kafkas kökenliydi. Bu bölgeyle pek çok bağları vardı. Bundan önceki ekim ayında (1920 Ekim'i kastediliyor) Bekir Sami Moskova'ya giderken birkaç gün burada kaldı... Bekir Sami Ankara'ya geri dönerken yine Kafkasya'da Tif-

¹⁰ Tevfik Bıyıkhoğlu, Atatürk Anadolu'da s. 69.

¹¹ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 91.

¹² T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 469.

lis'te kalmış, orada da bu bölgeye sığınmış olan Kuzey Kafkasya gizli komitesinin temsilcileriyle konuşmuştur... Kafkasya'nın bağımsızlığı konusunda Çiçerin ile konuşmuştur. Dağıstan'ın kendi kendini yönetmesi hakkında da konuşmuştur... Bekir Sami kendi vatansever hemşerileriyle konuşmuş ve..." (Documents on British Foreign Policy, First Series, Volume XV, No 33, s. 271-282).

Bekir Sami Bey'in Tiflis'teki bu faaliyetleri şüphesiz başkanlığını yaptığı Türk Heyeti'ne verilmiş olan yetki ve selahiyetle bağdaşır görünmüyordu. Aksine Türk dış politikasının tutarlığı konusunda şüpheler uyandırıyor. Yukarıda görüldüğü üzere, Sovyet yöneticileri üzerinde olumsuz etki yapıyor, zamanla da yerini diplomatik şikâyetlere bırakacaktır. Özellikle de Londra Konferansı sırasında bu durum birtakım yazışmalara ve büyükelçi katında açıklamalar istenmesine varacaktır. Tiflis'te Bekir Sami Bey tarafından ortaya atıldığını gördüğümüz düşüncelerin, yeniden bir kez daha Londra Konferansı dönüşünde Paris'te yinelendiğini görüyoruz. Şöyle ki; Bekir Sami başkanlığındaki Türk Heyeti'nin Paris'te bulunduğu sırada bir çay toplantısında Franklin Bouillon, birkaç Fransız senatörü, Azerbaycan'ın Müsavat ve Gürcüstan'ın Menşevik Parti ileri gelenleriyle buluşmalarında konu yine Kafkas Federasyonu meselesine gelmiş, uzun uzadıya tartışılmıştı. Toplantıda bulunan Hüsrev Gerede "hem civar olan milletlerin hukukunun herşeyden önce şarkta Ruslarla olan dostluğumuzun esas olması şartıyla müdafaa edilebileceğini"¹³ T.B.M.M.'nin 27 Haziran 1921 tarihli gizli oturumunda belirtmiştir. Paris'teki bu toplantı Sovyetler tarafından duyulunca, hiç te olumlu bir şekilde karşılanmamıştır¹⁴.

Bekir Sami Bey'in istifasına yol açan gelişmelerden birisi de Şubat Mart 1921 tarihleri arasında Londra'da toplanan konferansda Fransa, İngiltere ve İtalya ile kendiliğinden yapmış olduğu anlaşmalardı. Bekir Sa-

¹³ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 93.

¹⁴ Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız", Belleten, C. XXX, sayı 117, s 154 Bayur'un kaydına göre "Pariste, Misak-ı Millî'mizin batılılarca kabul edilib gerçekleştirilmesi şartıyla bir Kafkas Federasyonu kurulmasıyla ilgili olduğu Paris'teki Kafkaslı çevrelerin içinde bulunan casuslar yoluyla Ruslarca öğrenilmişti..."; Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, C. III, s. 681 "... sonra Bekir Sami, Avrupa'ya giti. Yine aynı işe çalıştı. Bu bapta Biriand ile de müzakereler yaptı. Bunlar Ruslara öyle tesir etti ki, çok zaman bizi Fransız ile Ruslar aleyhine gizli bir ittifak yaptığımızı zahip olup bize emniyet edemediler. Silâh cephane, paraya şiddetle lüzumumuz olan bu zamanda, Bekir Sami'nin ne müthiş bir iş yaptığı düşünülün!..." Ayrıca aynı eserin C. III, s. 781.

mi, Ankara Heyeti'nin başkanlığını Dışişleri Bakanı olarak yürütmektedir. Temsil heyetinin belirlenmesi sırasında T.B.M.M.'de yapılan tartışmalarda üzerinde durulan hususlarla ilgili olarak şu iki konuşmayı kısaca buraya alıyoruz;

Basri Bey (Karesi) — "... Yalnız efendiler istirham ediyoruz ki Meclis'i temsil edecek murahhaslar arasında verilecek zevat vaktiyle "mandacılığa" çalışmış adamlar bulunmasın. Artık gözümüz yıldı. Tamamiyle Türk ve Müslüman olan ve efkâr-ı siyasiyesini evvelce aykırı yollara tevcih etmiş bulunan zevat gitmelidir." ¹⁵

Vehbi Efendi (Konya) — "...Davet olunmadığı için ben buradan murahhas gitmesi taraftarı değilim. Şayet gidecekse bir kerre listede esamisi görülen beyefendilerden Bekir Sami Beyefendi'nin gitmesine razı değilim. Niçin efendiler, dün Rusya Bolşevik Hükûmeti'ne murahhas olarak bulunup, buradan Londra'ya gitmesi her türlü mahsurdan sâlim değildir. Binaenaleyh Bekir Sami Bey'in gitmesine ben şahsım namına katiiyen razı değilim..." ¹⁶

Bu iki örnekte ortak olan nokta, Bekir Sami Bey'in Londra'ya gitmesine karşı çıkılmış olmasıdır. İlk örnekte mandacılıkla ilgisi bakımından isim zikredilmeksizin karşı çıkılırken ¹⁷, ikinci örnekte Sovyet Rusya heyetinde görev alan bir kimsenin Londra'ya gitmesinde sakınca görülmektedir. Yapılan tartışmalar sonunda konferansa katılma yolundaki düşünce ağırlık kazanmış, gönderilecek heyete de Misak-ı Milli'nin yönerge olarak verilmesine karar verilmiştir. Heyete verilen yetki ve selâhiyet dışına çıkan Bekir Sami'nin Fransa, İtalya ve İngiltere ile yaptığı anlaşmaların içeriğine gelince; Bu anlaşmalar özet olarak şöyle idi ¹⁸: İngiltere ile yapılan anlaşma uyarınca karşılıklı esirler serbest bırakılacaktı, fakat Ermenilere ve İn-

¹⁵ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Ankara 1980, C. I, s. 372.

¹⁶ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Ankara 1980, C. I, s. 374.

¹⁷ Bekir Sami Bey'in dışında da "mandacılığı savunmuş ve T.B.M.M.'de görev almış kimseler vardı. Hasan Basri Bey T.B.M.M.'deki gizli oturumda yaptığı konuşmada mandacılığı savunmuş olan kimselerin gönderilmesine karşı çıkarken, bunlar arasında hararetle bir biçimde savunmalarda bulunmuş olan Bekir Sami Bey de kuşkusuz söz konusuydu. Bekir Sami'nin mandacılık konusundaki düşünce ve savunmaları düşünce ve savunmaları için Atatürk'ün Büyük Nutkuna bakılabilir.

¹⁸ Anlaşmaların metni için: Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan, Kurtuluş Savaşımız, 50. yıldönümü yayınları, s. 101-104. Özeti için: Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk-Söylev, T.T.K. yayınları, XXIII. Dizi, Ankara 1984, C. II, s. 784-786.

giliz esirlerine zulüm veya suimuamele etmiş olduğu iddia edilenler istisna edilecekti. Fransa ile yapılan 11 Mart 1921 tarihli anlaşmaya gelince, Fransa ile millî hükümet arasındaki çatışmalara son verilecek, Fransızlar silâhli çeteleri, Türkiye’de mücahitleri silâhtan arındıracaklar, zabıta kuvvetlerine Fransız subayları katılacak, Fransa’nın boşaltacağı yerlerle Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Sivas vilâyetlerinin iktisadî gelişmesi için yapılacak girişimlerde öncelik ve Ergani maden ayrıcalığı Fransızlara verilecekti. İtalya ile yapılan anlaşmaya göre; İtalya’nın İzmir ve Trakya’nın Türkiye ve iadesi konusunda konferansda destek vermesine karşılık Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklarıyla Afyonkarahisar, Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının sonradan tesbit edilecek kısımlarında iktisadî girişim için öncelik verilecekti. Bu arada anılan yerlerde Türk Hükümeti veya sermayesi tarafından yapılmayacak olan iktisadî işlerin İtalya sermayesine verilmesi ve Ereğli madenlerinin bir İtalyan - Türk şirketine devri kabul edilmekteydi.

Anlaşmaların hükümleri gözönüne alınırsa, bunların Türkiye’nin temel programı olan Misak-ı Millî’nin maddeleri ve ruhu ile çeliştiği görülür. Bu nedenle anlaşmaların kabul edilebilir bir tarafı yoktu ve B.M.M. için de söz konusu edilemezdi. İçerikleri dolayısıyla anlaşmalar, Sevr Antlaşması’nın eki durumunda olan “Accord tripartite” ile büyük bir benzerlik gösteriyordu. Üçlü Anlaşma’nın Türkiye’yi nüfuz bölgelerine ayıran maddeleriyle Londra’da imzalanan anlaşmalar arasında kuvvetli bir bağ olduğu düşüncesi Mustafa Kemal Atatürk’te yer etmişti¹⁹. Atatürk, Bekir Sami Bey’in takip ettiği politika ile millî hükümetin prensipleri arasındaki ayrımın izahının mümkün olmadığı kanaatini belirtirken²⁰, şüphesiz O, “millî hükümetin prensipleri” ifadesiyle Misak-ı Millî’yi kastediyor olmalıydı. Çünkü, bu hususu, aynı zamanda O’nun konuya nasıl bir yaklaşımda bulunduğunu göstermesi bakımından son derece ilginç ve önemli şu sözleri açıklamaktadır :

“... O itilâfname muhteviyatı bizim Misak-ı Millî muhteviyatıyla taban tabana zıtdı. Bizim kan dökerek müdafii olduğumuz dava-yı asliyemizi bütün bütün ihlâl eden şeraiti ihtiva ediyordu. O itilâfname bizim reddet-

¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk-Söylev, C. II, s. 788.

Atatürk, T.B.M.M.’nin 12 Mayıs 1921 tarihli oturumunda yaptığı konuşmada Fransızlarla yapılan anlaşma için “Bu teklifin bir nebzesi dahi Sevr Muahedesi’ni esas alarak bize kabul ettirmeye matuftur” diyor. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 73.

²⁰ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk-Söylev, C. II, s. 788.

tiğimiz Sevr ahidnamesini kabul ediyordu. Ondan dolayı o itlâfnameyi hep beraber reddetmiştik”²¹.

Bekir Sami Bey’in Ankara’ya dönmesini takiben düşüncelerinde ısrar etmesi, İtilâf Devletleri’yle millî Hükûmetin ilkeleri dahilinde anlaşmanın mümkün olduğunu belirtmesi ve imzaladığı anlaşmaların memleketin yüksek menfaatleriyle uyumlu olduğunu ileri sürmesi karşısında Mustafa Kemal Atatürk, Dışişleri Bakanı’na gönderdiği 19 Mayıs 1921 tarihli özel bir mektupta şunları ifade edecektir: “... T.B.M.M. Hükûmeti’nin takip ettiği prensiplerin hutut-ı esasiyesi şu kısa cümle ile kabil-i ifadedir: malum olan hudud-ı milliyemiz dahilinde memleketimizin tamamîyetini ve milletin istiklâl-i tammini temin etmek...”²².

Görüldüğü üzere, Bekir Sami Bey’le Mustafa Kemal Atatürk dış politikanın ilkeleri, bunun uygulanma biçimi ve Londra’da yapılan anlaşmalar konusunda tamamıyla farklı düşünce ve kanaatlere sahiptirler. Bu uyuşmazlığın bir sonucu olarak Atatürk, Bekir Sami’nin Dışişleri Bakanlığından çekilmesini önermiş, O da bunu kabul ile 8 Mayıs 1921 tarihli istifa dilekçesini Meclis Başkanlığı’na vermiştir²³.

Bekir Sami’nin imzaladığı anlaşmaların 27 Nisan 1921 tarihinde T.B.M.M.’nin ilgili komisyonlarında görüşülmesi sırasında O, anlaşmaları savunarak görüşlerinde ısrarlı olduğunu bir kez daha belirtiyordu, Fransa ve İtalya ile yapılan anlaşmalar sayesinde Türkiye için önemli maddî ve siyasî avantajlar sağlanacağını söylerken, üzerinde durduğu bir nokta da bu iki devletin, İngiltere’nin aşırılığa kaçan politikasını desteklemeyecekleri ve Türkiye’nin meşru haklarını gerçekleştirme yolunda her hususta yardımcı olacaklarıydı. Bu açıklamalar dışişleri ve maliye komisyonlarında tatmin edici bulunmadığı gibi, komisyonların anlaşmaların karakterlerini tamamen değiştirecek bazı kapsamlı değişiklikler önermelerine sebebiyet verdi denilebilir. Atatürk, komisyonlarda yaptığı konuşmada önemli bir nokta üzerinde durdu. Bu; özellikle Fransa ile yapılan anlaşmanın onay-

²¹ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 351.

²² Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk-Söylev, C. II, s. 788.

²³ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 73.

Bu dilekçede Bekir Sami Bey şöyle diyordu “... Hariciye Vekaleti gibi siyaset-i umumiyenin nâzım olması icabeden bir makamda kalması câlib-i mahazır olduğundan Vekalet-i Hariciyeden istifamın kabul buyrulmasını talep ederim”.

Bu istifa, Fevzi Paşanın imzasını taşıyan uzun bir telgrafla orduya iletildiği gibi, başka bir telgrafla da vilayetlere gönderildi. Bununla ilgili olarak bak, Bilâl N. Şimşir; İngiliz Belgelerinde Atatürk, British Documents on Atatürk, C. III, s. 338.

da son derece önemli temel bir işlevi olduğundan üzerinde ayrıntılı biçimde duracağımız bu öneri, Lloyd George tarafından Sovyet Rusya'ya bildirilmiş²⁹, böylece Türk-Rus ilişkileri olumsuz yönde etkilenmek istenmiştir. Hatta, bu gelişmeyle ilgili olarak Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, Türkiye'ye bir nota vermiştir³⁰. Bu notanın etkilerinin giderilmesi Ankara ile Moskova arasında önemli yazışmalara sebebiyet vermiştir. Çünkü, bir yıla yakın süre aralıklı sürdürülmekte olan ve sonuçta Türk - Rus dostluk andlaşması olarak imzalanıp kağıt üzerinde somut bir duruma getirilecek görüşmeler gündemdedi.

Bekir Sami, Lloyd George görüşmesine gelince; bu görüşme üzerinde şimdiye kadar Bekir Sami Bey'in imzaladığı anlaşmalara nazaran daha az durulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'te Büyük Nutkunda görüşmelerle ilgili olarak, resmî olmıyarak yapılan bu toplantının stenografiye edildiğini, tutanağın imzalandığını ve Bekir Sami Bey'in yanında bulunan tutanak örneğinden haberdar edilmediğini belirtiyor, Dışişleri Bakanlığı kanalıyla görüşme tutanağını istediğini, cevaben, tutanağın ilgili bakanlığa verildiğinin bildirildiğini, fakat aranmasına rağmen dosyalarda bu belgenin bulunamadığını anlatıyor³¹. Bu toplantı tutanağının Dışişleri Bakanlığı dosyalarında bulunamadığına ilişkin bir başka kaydı, Londra Konferansı'na katılan Yunus Nadi'nin bir yazısında da görüyoruz³². Anlaşılan o ki, Bekir Sami bu görüşmeyle ilgili toplantı tutanağını Dışişleri Bakanlığı'na vermemiş. Öte yandan kendisinde böyle bir tutanağın olduğu bazı kayıtlarda sözkonusu ediliyor. Şöyle ki, Bekir Sami Londra Konferansı dönüşünde Halide Edib'e (Adivar) başvurarak, bir belgenin çevirisini istemiş, "Adivar'a göre, bu belge özel bir görüşmenin şifahi bir kopyasıydı. Burada Bekir Sami Bey'in sulh arzuları ve Türkiye'nin Yunan ordusundan tahliye

²⁹ Lloyd George'un Bekir Sami Bey'le yaptığı özel görüşmeyi Sovyetlere bildirmesi konusunda şunlara bakınız; Yunus Nadi, "Yeni Günden Cumhuriyete Kadar", Cumhuriyet, 13 Haziran 1925, s. 3; Halide Edip Adivar, Türk'ün Ateşle İmtihanı (İstiklâl Savaşı Hatıraları), İstanbul 1962, s. 193 "...Fakat garip bir hadise olmuş, bu mülakatın bir kopyesi Çiçerin'in eline geçmiş...". Ayrıca, Elison Grace, An Englishwoman in Angora, London 1923, s. 27.

³⁰ Halide Edip Adivar, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul 1962, s. 193 ve Doğan Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi 1979, s. 232.

³¹ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk-Söylev, C. II, Ankara 1984, s. 786.

³² Yunus Nadi, "Yeni Günden Cumhuriyete Kadar", Cumhuriyet, 13 Haziran 1925, s.3 "... öyleki Bekir Sami giderken o meşum mülakatnameyi hariciyede bırakmıyarak beraberinde alıp götürmüştür. Bekir Sami Bey Lloyd George mülakatı vesikası hariciyede kalmamıştır ve bugün de yoktur.

lanmasını işleme koymanın, Sovyet Hükûmeti'nin anlaşmanın önemine ilişkin açıklamalar istemekte olması gerçeğinden dolayı tavsiyeye şayan olmayacağı idi. Hatta O, yani Mustafa Kemal, anlaşmanın onaylanmasının, Rusya'dan gelecek yardımın kesilmesine yol açabileceğini ima etti²⁴.

Görülüyor ki, Sovyetler Londra Konferansı'nda imzalanan anlaşmalardan kuşku duymuşlar ve bu hususta Ankara'dan bilgi istemişlerdi²⁵. Bu gelişmeden önce, Sovyetler'in kaygı ve kuşkuları belirmişti. Bunlar Londra Konferansı öncesinde, Bekir Sami'nin başkanlığında 1920 yazında Moskova'da yapılan Türk - Sovyet görüşmeleri sırasında Kafkaslar'da özellikle Tiflis'teki bir takım faaliyetlerini takiben ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu hususa daha önce değinmiştik. Sovyetler özellikle Fransızlarla yapılan anlaşma karşısında çok şüphelenmişler, "aldatılmanın" dışında, "aleyhimizde ittifak ediyorsunuz", "bizimle dost oluyor, Londra'ya da bir heyet gönderiyorsunuz" şeklinde düşüncelerini belirtmişlerdir²⁶. Gözlemlere dayanan bu ifadeleri, Sovyet Rusya'ya gönderilen ikinci Türk Heyeti'nin başkanı Yusuf Kemal Tengirşenk'in aktardıkları bir kez daha yineliyordu. Yusuf Kemal Tengirşenk şunları belirtiyor "Bekir Sami Bey'in ağzından küçük antanta dahil olacağımız gibi şiddetli propagandalar Ruslara pek fena tesir ediyor. Hakkımızda şüphelere düşüyorlar. Bu da müşkülâtı dâi oluyor.." ²⁷.

Öyle ki Sovyetlerin Londra'da imzalanan anlaşmalardan İngiliz istihbarat raporlarında yer aldığı üzere, canları çok sıkılıyor, hiç memnun kalmadıklarını Ankara'ya duyurmaktan geri kalmıyorlardı²⁸. Yapılan anlaşmalardan ayrı olarak yine Londra Konferansı sırasında meydana gelen özel bir görüşmede Bekir Sami Bey'in Lloyd George'a yapmış olduğu Kafkas Federasyonu önerisi de, Sovyetlerin dikkatlerini çekmiş ve 16 Mart 1921 de imzalanan Moskova Andlaşması'yla ilgili görüşmeler üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştı. Biraz sonra Bekir Sami Bey'in istifası konusun-

²⁴ Bilâl N. Şimşir; İngiliz Belgelerinde Atatürk, British Documents on Atatürk, C. III, s. 337-338, No 126. 27 Mayıs 1921 tarihinde İngiliz gizli haberalma örgütü İstanbul şubesinde hazırlanan rapor.

²⁵ Londra'da üç batılı devletle yapılan anlaşmaların tam niteliğinin henüz öğrenilemediği sırada büyükelçileri kanalıyla kaygı içinde bilgi istemiş ve bunların kabul edilmeyeceğine ilişkin açıklamalar karşısında rahatlamıştı. Bakınız. Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış Andlaşmalarımız", Belleten, C. XXX, sayı 117, s. 154 Ayrıca; Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, İstanbul 1955, s. 141.

²⁶ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 231.

²⁷ Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 215.

²⁸ Salahi Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız", Belleten, C. XLV, sayı 177, s. 404'den 17.8.1921 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporları.

edilmesi vardı”³³. Bekir Sami Bey’in istifası konusunda hemen hemen en önemli nedenlerin başında geldiği anlaşılan 4 Mart 1921 tarihli bu görüşmenin içeriğinde neler vardı? Karşılıklı olarak neler önerildi? Bu soruların yanıtlarını, toplantı tutanağının geniş bir özetini³⁴ önemiyle uyumlu olarak aşağıya veriyoruz :

“Bekir Sami, Türk Hükümeti’nin herhangi bir Pan-Turanizm, Pan-İslâmizm politikası istemediğini açıkça belirtti. Bu nedenle Bekir Sami Kafkasya hakkında konuştuğunda, bu konuşma ilhak görüşünü taşıyordu. Kafkasya’nın Rusya’ya karşı Türkiye’yi güvence altına almak ve Türk çıkarlarına, büyük ölçüde İngiliz çıkarlarına hizmet etmek için çok iyi bir coğrafi konumu vardı. Kuzey Kafkasya’nın yaklaşık üç milyon nüfusu vardı ve Dağıstan, Çeçnia ve Sirkasya’yı içine alıyordu. Transkafkasya ise, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermeni Hükümetini içine alıyor, aşağı yukarı yedi, sekiz milyon insanı barındırıyordu. Bekir Sami’ye göre, Transkafkasya ile Kuzey Kafkasya’nın bağımsız bir konfederasyon halinde birleştirilmesi gerçek politika olacaktı. Bekir Sami konuştuğu vatansever hemşerilerini, Ermenistan’ı da içine alan Transkafkasya ve beri taraf Kafkasya devletlerinin bağımsız bir konfederasyon olması gerektiği zorunluluğuna inandırmıştı. Kafkasya’da hazır kuvvetlerden İngiltere’nin niçin yararlanamayacağını sordu. Böylece, Türkiye ve İngiltere için Rusya’ya karşı bir engel hazırlanmalıdır ve Rusya’nın Orta Asya’ya yürüyüşü engellenmelidir. Bekir Sami’nin önermiş olduğu şekilde bir Kafkas Konfederasyon’u, Bolşevik rejimi petrolden ve hububat kaynaklarından mahrum edecekti. Ekonomik yaşamı çok güçleşecek olan Rusya, tamamen İngiltere’nin merhametine sığınacaktı. Bundan ayrı olarak Türkiye, Orta Asya, Buhara, Hive, Türkistan ve Afganistan’da Bolşevizmi engellemede İngiltere’ye yardım hususunda elinden gelenin en iyisini yapacaktı. Halifelüğün etkisi İngiltere lehinde kullanılacaktı. Bekir Sami, Lloyd George’a Ankara Hükümeti’nin amacı-

³³ Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihani*, İstanbul 1962, s. 192. Ayrıca; Yunus Nadi, “Yeni Günden Cumhuriyete Kadar”, *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1925, s. 3.

³⁴ Bu toplantı tutanağının metni için orjinal olması bakımından, *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series XV*, London, 1967, Belge No 33, s. 271-274. Ayrıca, Roderich H. Davison, “Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne”, *The Diplomatics Edited By Gordon A. 1919-1939*, s. 189; Halide Edip Adıvar, *The Turkish Ordeal*, London 1928, s. 255; Gotthard Jeaschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara 1970, s. 143; T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 469; Salahi R. Sonyel, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız”, *Bellekten*, sayı 177, s. 399; A.F. Miller, *En Yeni Türkiye Tarihi İcmalleri*, Rusça’dan çev. M.E. Resulzade, Ankara 1950, *Türk Tarih Kurumu Çeviri No* 123, s. 169.

nın Kafkaslara ilişkin özetlemiş olduğu şekilde bir politikaya ulaşmak olduğu yolunda taminat vermiştir. Lloyd George, Bolşevizmin canlanmasından fazla emperyalist Rusya'nın canlanmasından korkuyordu (Bekir Sami başını sallıyarak rızasını göstermiş)"

İngiliz Başbakanı Lloyd George, Bekir Sami'nin sözlerinin tam devlet adamına yaraşır ve dikkatle düşünölmeye değer olduğunu kafasında düşünödü³⁵. Fakat O'nun önerisini, iki ölkenin aynı çıkarlara sahip olduğu konusunda düşünce birliğinde bulunduğunu belirtmesine rağmen kabul etmedi. Çünkü Lloyd George, Bekir Sami'nin önerisini İzmir sorununa bağliyerek, O'nun çözümlenmesinden sonra incelenebileceğini belirtti. Bekir Sami, görüşlerinde ısrarlı olduğunu, bu toplantıdan on iki gün sonra, 16 Mart 1921 tarihinde Lloyd George'a aynı öneriyi yinelemek suretiyle bir kez daha ortaya koyuyordu. O, "güçlü bir Kafkas Federasyonu kurulmasının hem Türkiye hem de İngiltere'nin çıkarları lehinde olacağına kani olduğu için, İngiliz Hükümeti'ni Kafkasların kuzeyindeki durumu tanımaya ısrarla çağırıdı"³⁶.

Bu görüşme, T.B.M.M.'de gizli görüşmede ele alınmış, Aydın Mebusu Mazhar Müfit Bey yaptığı konuşmada "Şark'ın aleyhinde bir hareketi İngilizlere vaatmiştir ve bittabi bunu İngilizler; mal bulmuş mağribi gibi zaptolunan ifadatını Ruslara vermiş" şeklindeki açıklamasının hemen arkasından "Londra'da Lloyd George ve Curzon ile iki buçuk saat kadar devam eden hafî müzekareta bulunmuştur. O, müzakeret esnasında siz Yunanlılar yerine bizi tutarsanız biz silâhlarımızı Şark'a tevcih ederiz, demiştir..." diyerek Dışişleri Bakanı'nın önerisini sert bir biçimde eleştirmiştir³⁷. Bu tür eleştiriler Londra Konferansı hakkındaki görüşmelerde zaman zaman kendini göstermiştir. Buna karşıt eleştirilerin de aynı Meclis'te zaman zaman güç kazanma eğilimi gösteren bir grubu temsilen bazı milletvekillerince yapıldığı gözlenmiştir. Bu grup, Misak-ı Millî'nin bir yana bırakılmasından, Londra'da önerilenlerin uzlaşma esası olarak kabul edilmesinden ve Bekir Sami'nin imzaladığı anlaşmaların onaylanmasından yandı³⁸. TBMM'de ortaya çıkan tartışmalar, basında farklı yaklaşımlardan

³⁵ Documents on British Foreign Policy, 1919-1930, First Series, XV, s. 273. Ayrıca, Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, s. 143.

³⁶ Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume XV, s. 442. Ayrıca, Gotthard Jaescke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, s. 145 ve Bilâl N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk-British Documents on Atatürk C. III. s. 246 Belge No. 83.

³⁷ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 469.

³⁸ Salahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız", Belleten, C. XLV, sayı 177, Ankara 1981, s. 405.

dolayı çeşitli açılardan değerlendirildi ve belirli yönde kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı.

Bekir Sami'nin görevinden ayrılmasının nedeni; bu araştırmada belirtilmeye çalışıldığı gibi Londra'da imzaladığı anlaşmaların Misak-ı Milli'ye ters düşmesi, iktisadî-malî bağımlılığı beraberinde getirmesi yanında, Kafkasya'da özellikle Tiflis'teki çalışmaları ile Lloyd George'a yaptığı Kafkas Federasyon'u kurulması teklifidir. Çünkü O, bu tutum ve davranışlarıyla Türkiye'nin vermekte olduğu bağımsız ve millî bir devlet kurma mücadelesinde takip edilmesi gerekli olan dış politikanın temel ilke ve ruhuna ters düşmüş oluyordu. Bekir Sami'nin bu tür davranışlarda bulunmasına; Sovyet Rusya'da gördüğü durum ve bilhassa halkın sefalet içerisinde olmasının etkisi³⁹ yanında, anlaşmalar yoluyla Bağlaşıkları birbirinden ayırıp onların doğu politikalarındaki dengeyi bozma girişimi neden olmuşsa da, böyle bir politikanın uygulamadaki somut örnekleri, Türkiye'nin bağımsızlığına ve ulaşmak istediği amacına ters düşecek gelişmeler şeklinde ortaya çıkmamalıydı. Sovyetlere karşı bir Kafkas Seddi oluşturulması düşüncesi yeni bir politik görüş olmadığı gibi, bunun gerçekleştirilmesinin dostluk ve yardımlaşma antlaşması görüşmelerinin sürdürüldüğü bir döneme getirilmesi de apayrı bir zamanlama hatasıydı. Bekir Sami Bey'in, Sovyet Hükûmeti'ne karşı uluslararası iyi niyet sözlerinde gayri samimî ve azınlık haklarına uymayan müstebit bir azınlık hükûmeti olarak bakmasının⁴⁰ da davranışlarında etkili olduğu söylenilebilir.

Öte yandan, istifa konusundan birkaç ay önce T.B.M.M. yönetimince yaşanan, dönemin en büyük iç politik engeli olarak niteleyebileceğimiz Çerkez Ethem olayı gibi bir olumsuz gelişmenin ardından Meclis içinde siyasal grupların oluşmaya başladığı 1921 baharında uzun tartışmalara sebebiyet verecek gerilimli ortamın sürdürülmesinin sakıncaları da düşünülmüş olmalıdır. Çünkü Atatürk'ün şu sözleri bununla ilgili olsa gerektir: "Meclis'i mesail-i siyasiye müzakere ve münakaşatına boğmayı o günlerin şeraitine muvafık görmediğimden..."⁴¹.

³⁹ Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1962, s. 193.

⁴⁰ Halide Edip Adıvar, *The Turkish Ordeal*, s. 243.

⁴¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. II, s. 788.